

In het zomernummer van *De Psycholoog* gingen Schuurman en Shibolet in op de relatie tussen autisme en dwangstoornis. Daarbij hadden zij vooral oog voor de verschillen tussen beide stoornissen, die ze koppelden aan de tegenstelling drang-dwang. In onderhavige kritische reactie plaatst Peter Prudon vraagtekens daarbij en besteedt hij aandacht aan de overeenkomsten tussen autisme en dwangstoornis. Tevens betreft hij de dwangmatige persoonlijkheid in de beschouwing.

EEN KRITIEK OP SCHUURMAN EN SHIBOLETH (2011)

AUTISME EN DWANGSTOORNIS

In hun artikel 'Dwang en drang bij autisme' in *De Psycholoog* van juli/augustus 2011, bespreken Schuurman en Shibolet het vraagstuk van de gelijkenissen en verschillen tussen autismspectrumstoornissen en dwangstoornissen. Ze benadrukken echter vooral de verschillen en hangen deze op aan de tegenstelling tussen de begrippen 'drang' en 'dwang'.

De gelijkennis zou zijn dat beide stoornissen worden gekenmerkt door repetitieve gedachten en gedragingen. Deze gedachten zouden bij de autisten neerkomen op de zogenaamde preoccupaties: een intense en aanhoudende interesse in een heel specifiek onderwerp of in (onderdelen van) voorwerpen. Bij de dwangpatiënten zouden ze neerkomen op de obsessies (dwanggedachten). De repetitieve gedragingen komen bij de autist neer op starre routines en rituelen, bij de dwangpatiënt op de dwanghandelingen.

De verschillen zouden zijn dat 1) de preoccupaties beleefd worden als plezierig, de obsessies als akelig en storend; 2) de autist een zekere bevrediging vindt in zijn routines en rituelen, terwijl dwanghandelingen daarentegen als onplezierig worden ervaren; 3) de autistische preoccupaties,

routines en rituelen als ik-eigen worden beleefd, de obsessies en dwanghandelingen als ik-vreemd.

Mijn bezwaren tegen de beschouwing van Schuurman en Shibolet komen erop neer dat 1) er op het 'drangkarakter' van autisme het nodige valt af te dingen, en 2) het heterogene ziektebeeld dwangstoornis niet adequaat getypeerd wordt, waardoor een belangrijke overlap met autisme uit het zicht verdwijnt. Om dit te staven, is het nodig eerst stil te staan bij de tegenstelling drang versus dwang, die mijns inziens door de auteurs niet bevredigend wordt getypeerd.

DRANG VERSUS DWANG De tegenstelling tussen drang en dwang heeft te maken met het onderscheid tussen positieve en negatieve motivatie. Van positieve motivatie spreek je als je iets doet omdat je er een plezierig, bevredigend, interessant, opwindend of nuttig resultaat van verwacht. Van negatieve motivatie spreek je als je iets doet omdat je verwacht ermee een onlustvolle, pijnlijke, kwellende of anderszins schadelijke gebeurtenis te stoppen, te beperken of te voorkomen. Als er flinke weerstand staat op het nastreven van een als positief beleefd resultaat, kan positieve motivatie zich toespitsen tot een *drang*: verlangen, hunkering.

Als er flinke weerstand staat op negatieve motivatie kan deze zich versterken tot emotionele angst en/of agressie.

Spreek je in dat laatste geval dan tevens van *dwang*? Niet zonder meer: als je van ganser harte het onheil ontvlucht, bijvoorbeeld wegrent voor een aanstormende auto of ontsnapt uit een brandend huis, zeg je niet 'ik voelde me gedwongen'. Dat doe je pas als er een zekere dubbelheid in de negatieve motivatie zit: je hebt eigenlijk tegenzin in het negatief gemotiveerde gedrag, maar doet het toch uit angst voor de consequenties van blijven uitstellen. Bijvoorbeeld: de rover zegt tegen je 'je geld of je leven!' en met veel innerlijk protest trek je je beurs. Dwang impliceert een onvrijwillig gehoorzamen.

Je beurs trekken voor een rover geldt als afgedwongen gedrag, niet als dwanggedrag. Van dwanggedrag spreekt men pas als 1) het gevaar waarop gerespondeerd wordt, irreëel lijkt; 2) dit responderen de karakteristiek dubbelheid heeft: met tegenzin het 'gevraagd' doen. Tegenzin is er omdat het gevergd gedrag zo vervelend is, en/of de betrokkene op rationeel niveau niet achter zijn vermijdingsgedrag kan staan (het ik-vreemde).

Zit die dubbelheid in de motivatie nu ook bij *drang*? Niet per se; alleen als de betrokkene zelf het wensvervullend gedrag problematisch vindt (na de 'lust' zal de 'last' komen), zonder dat dit bewerkstelligt dat hij het resoluut van zich af kan zetten, zit hij er dubbel in. Dat gaat dan richting verslaving (waar het begrip *drang* overtuigend van toepassing is).

Het begrip *dwang* wordt ook gebruikt in de context van *dwangmatig* gedrag en de *dwangmatige* persoonlijkheid, omdat de betrokkene sterk gemotiveerd is om volgens bepaalde regels te handelen, de dingen volgens een bepaald patroon te laten verlopen, om aan bepaalde hoge standaards te voldoen, een starre orde in de omgeving te creëren en te handhaven. Waarom komt dat als *dwangmatig* over en niet als *graag-gewild*? Omdat de betrokkene zijn motivatie typeert in termen van 'dat moet' en niet 'dat wil ik graag'. Het is een soort plichtmatig gedrag, maar dan een zichzelf opgelegde, zeer ernstig genomen plicht (cf. Shapiro, 1981, p. 82). Gedragseffecten in termen van lust, genot, bevrediging of een duidelijk nut, lijken niet aan de orde, wat bij een motivatie in termen van *graag-willen* zou horen. In zoverre is ook hier sprake van een zekere dubbelheid in de motivatie.

Kun je het eerste soort dwanggedrag typeren als *angstgedreven*, het dwangmatige gedrag lijkt beter te typeren met *regelbeheerst*, zij het niet in de betekenis die Skinner (1953) daaraan geeft.

Drang óf dwang heeft te maken met het verschil tussen positieve en negatieve motivatie

PREOCCUPATIES VERSUS OBSESSIES Typerend voor de autist is dat hij abnormaal sterk gefascineerd en geabsorbeerd kan raken door bepaalde zaken. Het gaat vaak om heel onpersoonlijke, heel specifieke zaken, zoals het willen inventariseren van de busnummers van alle Connexionbussen in Nederland, of een bepaald wiskundig probleem. De man uit het voorbeeld van de auteurs had een exclusieve interesse in de muziek van Gary Numan.

Kun je zo'n preoccupatie een repetitieve gedachte noemen, zoals de auteurs doen? Nee, een interesse is geen gedachte, hooguit een motivatiebron voor gedachten. Kun je haar een *drang* noemen? In zekere zin: de autist lijkt sterk gemotiveerd tot het betreffende gedrag. Maar daarmee verdoezel je wel het feit dat het vaak gaat om zaken die erg ver staan van waar de gemiddelde mens genot, lust, bevrediging, betekenis en zich-nuttig-voelen aan ontleent en soms zelfs aan verslaafd raakt. Dat geldt nog sterker voor de bizarre fascinaties door voorwerpen of – erger nog – onderdelen daarvan (in het voorbeeld van de auteurs, het staren naar draaiende grammofoonplaten). De mate van absorptie door het object van interesse lijkt hier niet zozeer een gevolg te zijn van een hoge beloningswaarde van de gedragseffecten, maar meer van het ontbreken van dempende, remmende, relativerende invloeden op de motivatie. En dat laatste is op zijn beurt het vermoedelijke gevolg van een afwijkende hersenstructuur van de autist.

Is het zinvol de preoccupaties te contrasteren met de obsessies uit de dwangstoornis, zoals de auteurs doen? Niet als die – conform de handboeken – opgevat worden als dwanggedachten, dwangvoorstellingen en dwangimpulsen, want dat zijn geen interesses, maar geïsoleerde,

onwillekeurig optredende bewustzijnsverschijnselen. Wel als deze opgevat worden als geobsedeerd gepieker over onder meer onheils- en geweldgerelateerde thema's. Dan gaan de door de auteurs genoemde verschillen op. Wel geldt dat de mate van absorptie hierbij doet denken aan autistische preoccupaties. Mogelijk speelt ook bij dit soort geobsedeerdheid het ontbreken van dempende, remmende, relativerende invloeden een rol, en speelt er een hersenafwijking een rol.

Een ander punt is echter dat niet alle dwangstoornissen geheel in het teken van angstgedreven gedrag en geobsedeerd gepieker staan. Dwangstoornis is een veelkantig en heterogeen ziektebeeld, en een deel van de dwangpatiënten vertoont symptomen die op een heel directe manier aan autisme doen denken: de autistische fascinatie met delen van voorwerpen lijkt verwant aan het dwangneurotische verzanden in bijzaken en details. Zo kon een van mijn dwangcliënten bij het lezen van een tekst blijven steken bij een doodgewoon woord, waarover hij zich ging zitten verbazen. Daarnaast had hij naar zijn zeggen ook erg veel steun aan door mij uitgeschreven verduidelijkingen en instructies, wat ook autistisch aandoet. Een andere cliënte – zeer dwangmatig, maar daar kwam ze niet voor – was ondanks haar academisch niveau vijf keer voor haar rijexamentheorie gezakt, omdat ze de vragen honderd procent letterlijk nam. En ze had 110 lessen nodig gehad voor ze succesvol kon afrijden, omdat ze elke handeling en regel tot op de bodem wilde begrijpen, tot wanhoop van haar rijleraar (louter door haar behoefte aan volstrekte ondubbelzinnigheid).

Een soort van autistische preoccupatie lijkt aanwezig bij de man uit onderstaande casus van Walter (1955):

'De betreffende cliënt voelde zich erg prettig in connectie met het openbaar vervoer in het algemeen, en in en bij treinen in het bijzonder: nadere analyse wees uit dat wat hem daarin aantrok de vaste routes en tijdstabellen waren. Treinen vertegenwoordigden daarbij het summum, omdat hun route dwingend door de rails is voorgeschreven en vertrek en aankomst per halte tot op de minuut nauwkeurig zijn vastgelegd. Van het bezoek aan een groot station ging voor deze – overigens vaak angstige – man een grote geruststelling uit: urenlang kon hij met een spoorboekje in de hand naar de in- en uitgaande treinen staren. Daarentegen was hij angstig in allerlei situaties, waarin er een keuze was, dus waarin hij geen overmacht van een onpersoonlijk regelsysteem voelde.'

Deze positieve interesse was overigens al even symptomatisch als het dwanggedrag van de man: beide verrieden een sterke afhankelijkheid van uiterlijke structurering van omgeving en gedrag (Reed, 1968; 1985), een vergelijkbare beperking als die waarmee de autist kampt.

Er is dus meer overlap en verwantschap tussen autisme en dwangstoornis wat betreft preoccupaties dan de auteurs pretenderen.

AUTISTISCHE VERSUS DWANGNEUROTISCHE RITUELEN

De auteurs definiëren de begrippen *rituelen* en *routines* niet. Het eerste begrip zou ik als volgt willen omschrijven: een ritueel is een gedrag dat niet bepaald en gestuurd wordt door *functionele relaties* tussen de onderdelen en het doel van het gedrag, maar door *arbitraire regels*. Arbitrair zijn de regels overigens alleen vanuit functioneel oogpunt: de betrokkene verzint er veelal magische of bovennatuurlijke rechtvaardigingen voor (zie ook Kalmthout & Van de Ven, 1983). Deze regels komen neer op het voorschrijven van de onderdelen van het ritueel, een bepaald aantal herhalingen per onderdeel, de volgorde ervan, en op de eis van volledigheid. Bij ritueel handelen is het criterium voor goed handelen niet langer het zichtbare resultaat, en nog minder het nut ervan, maar een procedure. Een inbreuk daarop kan daarom niet gerelativeerd en ondervangen worden met een verwijzing naar wat er reeds aan zichtbaar resultaat geboekt is en wat er nog geboekt moet worden. Ongehoorzaamheid aan het voorschrift staat dus gelijk aan volledig falen, vandaar de starheid. (Prudon, 2007, p. 214.).

De auteurs vatten autistische rituelen (en routines) op als 'een verlengstuk in gedrag van de preoccupaties'. Het verschil met dwangneurotische rituelen zou zijn dat de laatste ik-vreemd en angstgedreven zouden zijn, terwijl die van de autist positief gemotiveerd zouden zijn (drang). Ook hier valt nogal wat op af te dingen. Het draaien van muziek van Gary Numan door de autist uit het voorbeeld, zal in eerste instantie best positief gemotiveerd zijn geweest, maar bleef het dat ook? De man legde zich bij het beluisteren van zijn favoriete muziek allerlei extra eisen op:

- het mocht *alleen maar* Gary Numan zijn (alsof je muzikale behoefte nooit eens zou wisselen);
- eenmaal bezig moest gelijk *alle* muziek van deze artiest gedraaid worden (alsof er niet zoiets als verzadiging bestaat);
- deze moest in chronologische *volgorde* gedraaid worden (alsof dat niet bepaald mag worden door wisselende behoefte; en alsof willekeur daarin veel uitmaakt);

Ook bij het ritualisme van de autist ligt angst voortdurend op de loer

· hij mocht niet gestoord worden (alsof je niet gewoon weer de draad kan oppakken na onderbreking).

Zo'n gedrag is juist extreem *dwangmatig*: het hangt aan elkaar van 'dit moet' en 'dat moet', dus heeft niets met een onverzadigbare muzikale liefde voor één zanger te maken. Het is letterlijk een ritueel geworden met bijbehorende starheid: een inbreuk annuleert de waarde van het hele gedrag. Het is weliswaar geen angstgedreven ritueel zoals bij veel dwangpatiënten, maar wel een 'regelbeheerst' dwangmatig ritueel (zie de paragraaf 'Drang versus dwang').

Net als in de vorige paragraaf geldt bovendien ook hier dat er binnen het heterogene ziektebeeld van de dwangstoornis verwante fenomenen te vinden zijn, dus een vergelijkbare geritualiseerde interesse-'uitleving'. Nogmaals een voorbeeld uit de oude doos, ditmaal een dwangpatiënt van Gebtsattel (1938):

'Deze man ging uiterst dwangmatig om met het bezichtigen van een tentoonstelling: niet alleen liep hij de stukken uiterst systematisch af, hij moest ook ongeveer evenveel tijd aan elk stuk besteden, en hij mocht niets overslaan. Hetzelfde probleem had hij in de dierentuin: dit soort uitstapjes waren dan ook erg uitputtend voor hem.'

Ook hier start het gedrag met een interesse, een behoefte, maar eenmaal bezig, raakt het volkomen ontkoppeld van enigerlei behoefte en interesse, en hun tegenpolen verzadiging en interesseverflauwing. In plaats van deze subjectieve criteria voor gedragsregulatie komen er externe criteria: vaste volgorde, formele selectiviteit, volledigheid. Opgelet: dit is typisch dwangmatig, niet dwangneurotisch.

RITUALISERING VAN ROUTINES Ook DSM-IV definieert routines niet, maar geeft wel een voorbeeld: een vaste route naar school. Onder routines moet mijns inziens verstaan worden: de dagelijks terugkerende activiteiten in de sfeer van zelfverzorging, huishouden, karweitjes in huis en tuin, woon-werkverkeer en dergelijke. Het DSM-IV-voorbeeld is hiermee in overeenstemming. Typerend voor de autist is dat bij hem (een deel van?) de routines geritualiseerd worden, op zijn minst in de zin dat zij maar op één manier uitgevoerd mogen worden. De man uit het voorbeeld van de auteurs moest zijn alledaagse routinetaken op een vaste manier voltrekken, in een vaste volgorde, en ook hierop mocht geen inbreuk worden gemaakt, want dan was hij de hele dag van slag.

Ook de routines zouden volgens de auteurs verlengstukken zijn van de preoccupaties. Dat lijkt me evident onhoudbaar, ook in hun voorbeeld. En het begrip drang is evenmin overtuigend in deze context. Integendeel, je ziet hier een typisch dwangmatig gedrag: de dingen moeten zo en zo gebeuren, de omgeving zo en zo gearrangeerd zijn, anders is het niet goed. Dit zijn eisen zonder verdere verdediging, zonder aanwijsbaar (algemeen herkenbaar) nut.

Bij de autist is de motivatie ertoe in beginsel positief ('je goed voelen in het gestructureerd afwerken van je dagelijkse dingen'), maar hij is zo sterk op uiterlijke structuur aangewezen dat de angst voortdurend op de loer ligt. Even een inbreuk erop en er is paniek of agressie, en meteen is het gedrag negatief gemotiveerd. Diverse uitspraken van de auteurs wijzen er dan ook op dat dit ritualisme tevens negatief gemotiveerd is, of dat in ieder geval gemakkelijk wordt:

Noot

Met dank aan collega Marleen Becht en Valeria Boermistrova voor hun nuttige commentaren op een eerdere versie van dit artikel.

- het zou 'bescherming bieden tegen externe overprikkeling' (p. 35);
- de rituelen kunnen 'een noodzakelijke strategie zijn om met de complexe buitenwereld om te gaan die eerder beschermend is' (p. 40);
- 'eventuele spanning ontstaat pas als de routines en rituelen niet meer uitgevoerd kunnen worden omdat hij verstoord wordt door de buitenwereld (meestal door zijn partner)' (p. 35-36)

Desondanks concluderen de auteurs: 'Bij hem is het dan beter om niet de term dwang te gebruiken, maar te spreken over drang wanneer we het hebben over zijn [...] routines en rituelen' (p. 36).

Wel is evident dat dit autistische ritualisme een volledig andere achtergrond heeft dan angstgedreven ritualistisch dwanggedrag, namelijk een onvermogen tot de normale gedragsregulatie.

Het is echter niet juist te stellen dat alle dwangneurotische rituelen angstgedreven zijn. Het heterogeen ziektebeeld dwangstoornis omvat evenzeer een cluster dwanggedrag dat neerkomt op rituele routineafhandeling. Dat cluster werd decennia terug al onder de aandacht gebracht door Rachman, en wel onder de benaming *primary obsessional slowness*, een overigens in alle opzichten speculatieve benaming. Rachman (2003, p. 181) typeerde deze categorie als volgt:

'[...] the affected person carries out simple everyday tasks, mainly self-care tasks such as washing and dressing, in an exceedingly meticulous, precise, unvarying manner and sequence. As a result, they take an inordinate amount of time to complete these tasks. It can take between 2 and 6 hours to get prepared in the morning.'

In DSM-IV (TR) is geprobeerd de geritualiseerde routines recht te doen met behulp van een opvallend bijzinnetje. 'Compulsies' worden getypeerd als: 'zich herhalende handelingen [...] of mentale activiteit [...], waartoe de betrokkene zich gedwongen voelt in respons op een obsessie, of op grond van strikt op te volgen regels' [mijn cursivering].

De motivatie tot dit gedrag is niet het bezwern van gevaren, zoals bij veel ander dwanggedrag. Weliswaar rechtvaardigt de betrokkene zijn geritualiseerde vervulling van de routines vaak met verwijzing naar denkbeeldig ongerief of denkbeeldige gevaren, maar dat is er met de haren bijgesleept en niet de eigenlijke bron van motivatie. In werkelijkheid lijken ook hier problemen met gedragsregulatie een rol te spelen (Reed, 1969; 1985; Prudon, 2007, hoofdstuk 12).

Dit extra cluster dwanggedrag wordt door de auteurs veronachtzaamd, terwijl het toch een opvallende overeenkomst heeft met de autistische omgang met routines en terwijl diverse andere auteurs naar wie zij zelf verwijzen, er melding van maken (heel duidelijk: Bejerot, 2007). Gelijkenissen in de etiologie liggen voor de hand.

In een minder extreme, minder belemmerende, en bovendien ik-eigen vorm, zie je dit ritualiseren van gedrag en het uitdrukkelijk structureren van de omgeving bovendien bij de zogenaamde dwangmatige persoonlijkheid. Typierend daarvoor is de behoefte aan uiterlijke orde, netheid, duidelijkheid, naast vaste dagindelingen, werkwijzen, schema's. Tevens is er een intolerantie voor kleine afwijkingen, inbreuken op de orde en regelmaat, en een streven naar perfectie. Een en ander komt tevens neer op moeite met het onderkennen van de bedoelingen achter de dingen, met functioneel denken. (De zogenaamde obsessief-compulsieve persoonlijkheidsstoornis van DSM-IV zie ik als een extreme versie daarvan.)

De autistische fascinatie met delen van voorwerpen lijkt verwant aan het dwangneurotische verzanden in bijzaken en details

Dwanggedrag kun je typeren als 'angstgedreven', dwangmatig gedrag als 'regelbeheerst'

Summary

Autism and compulsive disorder: a critique on Schuurman and Shibolet (2011)

P.C.H. Prudon

In a recent contribution, Schuurman and Shibolet (2011) discussed the relation between autism and obsessive-compulsive disorder. They stressed the differences between both, as a basis for therapeutic recommendations in case of co-morbidity. However, the issue of what is common to both disorders is equally interesting, as it may lead to a deeper understanding of a possibly shared aetiology. By critically discussing the article referred to above, I try to elucidate the similarities in symptomatic behaviour of both disorders and to put into perspective the differences hypothesized by the authors. The so-called obsessive-compulsive personality disorder is taken into account as well.

CONCLUSIE Schuurman en Shibolet (2011) belichten vooral de verschillen tussen autisme en een deel van de dwangproblematiek. Dat is wel nuttig voor de door de auteurs uitgewerkte onderscheiden aanpak van comorbide gevallen, maar niet minder belangrijk is het blootleggen van de overeenkomsten, want die zouden ons iets kunnen leren over een gemeenschappelijke etiologie. Om die reden werden in dit artikel de overlap en verwantschap met bepaalde *subtypen* dwangstoornis (heterogeniteit!) en de dwangmatige gedragsstijl benadrukt.

Verwantschap, zo niet overlap, werd er gezien in 1) onpersoonlijke interesses, detailgevoeligheid, behoefte aan letterlijkheid, ondubbelzinnigheid; 2) de geritualiseerde manier waarop interesses uitgeleefd worden; 3) ritualisering van alledaagse routines; 4) de dwangmatige gedragsstijl. Tevens werd daarbij het zogenaamde drangkarakter van autistische preoccupaties, rituelen en routines gerelativeerd.

Drs. dhr. P.C.H. Prudon is als eerstelijnspsycholoog verbonden aan SPEL Haarlemmermeer. Hij is tevens zelfstandig auteur en docent klinische psychologie. E-mailadres: pprudon@hotmail.com.

Literatuur

- Bejerot, S. (2007). An autistic dimension: a proposed subtype of obsessive-compulsive disorder. *Autism*, 11 (2), 101-110.
- Gebsattel, V.E. von (1938). Die Welt des Zwangs- und Obsessiven. *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie*, 99, 10-74.
- Kalmthout, M. van & Ven, A. van der (1983). Psychotherapie als ritueel – Een uiteenzetting aan de hand van Emmons' Meditatieve Therapie. *De Psycholoog*, 18, 27-34.
- Prudon, P.C.H. (2007). *Een psychologie van problematisch en pathologisch gedrag*. Amsterdam: FZP-press.
- Rachman, S. (2003). Primary obsessional slowness. In R.G. Menzies & P. de Silva (Eds.), *Obsessive-Compulsive Disorder. Theory, Research and Treatment*. Chichester (UK): Wiley & Sons.
- Reed, G.F. (1968). Some formal qualities of obsessional thinking. *Psychiatria Clinica*, 1, 382-392.
- Reed, G.F. (1985). *Obsessional Experience and Compulsive Behaviour: A Cognitive Structural Approach*. Orlando: Academic Press.
- Schuurman, C. & Shibolet, C. (2011). Dwang en drang bij autisme. *De Psycholoog*, 46 (7-8), 32-41.
- Walter, K. (1955). Zur Psychopathologie von Zwangsphänomenen. *Der Nervenarzt*, 2 (10), 409-416.
- Shapiro, D. (1981). *Autonomy and Rigid Character*. New York: Basic Books Inc.
- Skinner, B.F. (1953). *Science and Human Behaviour*. New York: The Free Press.

NEDERLANDSE
VERENIGING
TER BEVORDERING VAN

ANTROPOSOFISCHE
PSYCHOTHERAPIE

POST-ACADEMISCHE OPLEIDING ANTROPOSOFISCHE DIAGNOSTIEK, GESPREKS- EN PSYCHOTHERAPIE

JANUARI 2012 T/M JUNI 2014

DE NEDERLANDSE VERENIGING TER BEVORDERING VAN
ANTROPOSOFISCHE PSYCHOTHERAPIE

START BIJ VOLDOENDE DEELNAME HAAR 8STE OPLEIDING.

EEN ANTROPOSOFISCHE AANVULLING EN VERDIEPING
VOOR PSYCHOLOGEN, (ORTHO)PEDAGOGEN, PSYCHIATERS
EN MAATSCHAPPELIJK WERKERS MET VOORTGEZETTE
OPLEIDING.

ZIE VOOR MEER INFORMATIE: WWW.NVAP.NL

INLICHTINGEN EN AANMELDINGEN BIJ ELS VAN BEEK,
TELEFOON 070-3512865 | E-MAILDRES: E.BEEK@NVAP.NL

Masterclass Lichaamswijsheid

Een geoefend oog kan de taal van het lichaam doeltreffend gebruiken in de begeleiding. Uit de houding, beweging, stem, gebaren en ademhaling kunnen wij onze cliënten op een dieper niveau verstaan.

Deze lichaamswijsheid ervaren en toepassen leer je in deze 6-daagse geaccrediteerde masterclass o.l.v. Annet van Laar.

Open avond: 6 maart 19.30 – 21.30 uur.

Data Workshop: 30/31 maart, 27/28 april
en 22/23 juni 2012 van 09.30 – 17.00 uur in
Centrum Zijnsoriëntatie, Utrechtseweg 133 in Zeist.

Voor meer informatie: www.zijn.nu
of telefoonnummer: 030-2621487.

CENTRUM
Zijnsoriëntatie
jezelf en de wereld tot bloei brengen

Effectmeting en diagnostiek met TelePsy

TelePsy biedt een gebruikersvriendelijke applicatie voor effectmeting en diagnostiek in de geestelijke gezondheidszorg. Wij hebben de meest gebruikte, voor het Nederlands taalgebied gevalideerde en genormeerde vragenlijsten gedigitaliseerd en in onze applicatie ingebouwd. TelePsy is altijd en

overal toegankelijk via een beveiligde webomgeving. De kosten zijn volledig transparant, u betaalt uitsluitend per afgenomen test. TelePsy behoort tot de meest voordelige applicaties en wordt naar volle tevredenheid ingezet door een toenemend aantal instellingen en praktijken.

• Voor meer informatie: www.telepsy.nl | info@telepsy.nl | 043-350 73 85.

 TelePsy